

ПРИСЛІВНИКИ ІЗ СУФІКСАМИ *-МА*, *-МИ*, *-МО* В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У сучасній українській мові, як і в інших слов'янських мовах, прислівники способу дії з суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* (*бігма*, *вельми*, *дармо*) давно привертають увагу дослідників¹. Однак, незважаючи на різноманітність поглядів, процес утворення прислівників типу *лежма*, *сторчма* в українській мові висвітлений ще недостатньо². Досі панує думка про відмінковий характер походження вказаних прислівників. Не маючи вагомих фактів для її спростування, пропонуємо як імовірний ще один підхід до генезису прислівників із суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо*.

З історичного погляду група слів української мови з суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* якісно не була однорідною³ (пор., наприклад, способи творення *вельми* та *давма*⁴ і *ницьма*), відповідно і кількісний їх склад у різний час також не залишався незмінним. У давньоруській мові до прислівників з суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо* можна віднести відприкметникові утворення *больма/больми* (СДРЯ⁵, I, 288), *вельми* (I, 389), які за походженням є праслов'янськими. На нашу думку, семантика цих слів дає підстави твердити, що суфікс *-ма/-ми* передає вищий ступінь вияву ознаки, вираженої основою, напр.: *больма* «в большей степени, сильнее; очень» (СДРЯ, I, 288), *вельми* «очень сильно, в большей степени» (I, 389). Беручи до уваги прикметниковий характер основи та значення прислівника, ми схильні вбачати тут релікт суфікса індоєвропейської системи ступенів порівняння **-s-to*⁶. (Пор.: «У латинській мові суфікс *-yēs- (-is-)* уживався для утворення вищого ступеня порівняння, напр. *suavior* із *suavīōs*, а *-tēpō-* зустрічається лише в найвищому, як-от *intimus, ultimus*»⁷). *Больма*, *вельми* вживалися, очевидно, паралельно з іншими семантичними варіантами, напр.: *больма/больми* «больше, очень» (SJSTSL, 4, 135) — *боле/боле* «больше, более» (137), *большьми* «больше, очень» (135); *вельми/вельма* «весьма» (177—178) — *вельми* (137).

З часом група прислівників із суфіксами *-ма*, *-ми* розширилася за рахунок, можливо, аналогічних форм, напр.: *кольми/кольма* (← *коль* + *ма* = *боль* + *ма*, *коль* + *ми* = *вель* + *ми*), *тольма/тольми*. Появі нових слів на *-ма*, *-ми* могли сприяти і колишні форми «орудного однини і двоїни іменників *-і-основ*»⁸: *двьма* (SJSTSL, 10, 550), *ельма* (572), *радьма* (Ср., III,

¹ Див., наприклад: *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — М., 1959. — т. 1/2. — С. 430; *Виноградов В. В.* Русский язык: грамматическое учение о слове/Отв. ред. Г. А. Золотова. — М., 1986. — С. 303—304; *Беззенок С. П.* Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960. — С. 385; *Безпалько О. П.* та ін. Історична граматики української мови. — К., 1962. — С. 379; *Мельничук О. С.* Прислівник // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. — К., 1966. — С. 212; *Гуйер О.* Введение в историю чешского языка. — М., 1953. — С. 86; *Соколова М. А.* Как же возникли наречия на *-мя, -ма* (*кишмя, стоймя*)? // Очерки по лексикологии: Сб. науч. работ. — Л., 1973. — С. 15; *Черепанова О. А.* Об одном непродуктивном типе наречий в русском языке // Исследования по грамматике русского языка. — Л., 1973. — Вып. 5. — С. 198.

² Історическа типологія слов'янських мов. — Київ, 1986. — С. 134.

³ *Німчук В. В.* Прислівник // Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 352, 354.

⁴ *Коресніч Ф.* Etymologický slovník slovanských jazyků. — Praha, 1973. — Sv. 1. — S. 320—321.

⁵ Список скорочень див. у кінці статті.

⁶ *Гамкрелідзе Г. В., Иванов Вяч. Вс.* Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Ч. 1. — С. 387—388. До речі, у прикметникові **golēp* суфікс *-tē-* дослідники тлумачать як релікт іє. суперлатива «очень большой, самый мощный» (ЭССЯ, 6, 204).

⁷ *Линдсей В. М.* Краткая историческая грамматика латинского языка. — М., 1948. — С. 64.

⁸ Історія української мови. Морфологія. — К., 1978. — С. 416—417; Етимологічний словник української мови. — К., 1985. — Т. 2. — С. 91.

15—16). Сюди слід віднести і пізніший *полма*, адвербіалізовану форму іменника *полъ* (Ср., II, 1142—1146), та аналогічний варіант *полми* (1150). Разом з цим не зовсім зрозуміла відсутність у прислівника *въсьма* (SJSTSL, 7, 370) форми **въсьми*.

Праслов'янський прислівник **дагыто* утворений найвірогідніше не за допомогою суфікса *-ьмо* від дієслівної основи (ЕССЯ, 4, 192—193), а від прикметникової основи **дагытъ* (S, II, 348—349) за допомогою суфікса *-о* (пор. укр. діал. *дармий* — Ж., I, 172). Можливо, саме цим пояснюється відсутність варіантів **дагыта/*дагыті* прислівника **дагыто*. Так само, мабуть, від прикметникової основи **голѣтъ* (жъ) (ЕССЯ, 6, 202—204) був утворений прислівник *гольмо* (SJSTSL, 8, 416).

Походження прислівника *нудьми/нудьма* «силою, насильно» (Ср., II, 473) залишається неясним щодо способу творення. Намагання пояснити появу суфікса *-ма/-ми* при дієслівній основі активністю форманта⁹ малопереконливе, оскільки подібних віддієслівних утворень ні в цей час, ні пізніше не зафіксовано.

Українська мова успадкувала з давньоруської прислівники з суфіксами *-ма*, *-ми*, *-мо*: *бульма* «більше» (сер. XVI; Укр. лекс., 23), *найбульма* «найбільше» (196), *найбо(л)ма* (к. XVII; ВБС, 28), *булма*, *болма* (XVIII; Тим., 153); *вельми* «вельми, дуже» (1352; ССУМ, I, 163), *вельми* (1560; КА, 13), *вутьми*, *вулми*, *велми* (Укр. лекс., 42; XVI—XVIII; Тим., 211—212); *задармо* «даром, задаром» (Укр. лекс., 105), *дармо* (1560; КА, 25; 1556—1561; ПЄ, 417; 1627; Бер. Лекс., 23; 1659; I. В., 59; 1619; В. цн., 9; к. XVI; В., 50); *кольми* (В., 165); *нѣдма* (XVII; ПУРМЛ, I, 256); *нудима* (1701; Рез., 6, 115); *полма* (1623, Тіг., 61); *толъма* (1604, VII, 181) тощо. Вживання прислівників *больма*, *кольма*, *толъма* й под. в українській мові спричинило, на нашу думку, заміну кінцевого *-о* на *-а* у прислівнику *дармо*, чому значною мірою сприяла, мабуть, наявність у всіх названих формах передкінцевого приголосного *-м*¹⁰.

Процес заміни *-о* на *-а* у слові *дармо* пам'ятки засвідчують з кінця XVII ст.: На тоє отповѣль Пронтишевь, ижъ шкода дарма мовиты (1720; ЛВел., II, 496); Уманцева була и обѣдала и о презенту, дарма будто турбующю говорила (1724; Я. М., I, 97) тощо. Новий прислівник швидко поширився в українській мові, напр.: *дарма* (17), *дармо* (3), *даром* (1) (СМШ, I, 162), *дарма*, *даром*, *дармо* (1864; Ном., 100), *дармо*, *дарма* (1843; Б.-Н., 112), *дарма*, *даром*, *дармо* (Ж., I, 172), *дарма*, *дармо* (Гр., I, 358), *даром* (359), *дарма*, рідко *дарма*, *дармо* (СУМ, II, 212), *даром*, розм. (212), закріпився в літературній мові, витіснивши *дармо* на діалектну периферію.

Функціонування у мові одразу трьох слів *дарма*, *дармо*, *даром* вело до осмислення їх як семантично рівноправних і, відповідно, мовці сприймали афікси *-ма*, *-мо*, *-ом* як варіантні, тобто такі, що можуть заміщати один одного без зміни основного значення слова. Прислівникова синонімія була характерна для всього періоду розвитку української мови, напр.: *убрид*, *бродом*, *брідьма* (...переехавши бродомъ через оную... — 1725; Я. М., I, 307; *въ бродъ* перейшовши; перейшовши через оную *брудма* — 1726; II, 65). Очевидно, через те, що процес синонімізації морфем *-ма*, *-ом* проходив дуже швидко, це явище не знайшло повного відображення в пам'ятках української мови. Як правило, джерела фіксують уже готові варіантні форми, напр.: *сліпцем*, *сліпцею* — *сліпля* (Ж., II, 884); *слідом*, *слідою* (884), *слідком* — *слідьма* (883); *переймом* — *перейма* (615); *притьмомъ* (Б.-Н., 301) — *притьма* (Гр., III, 448); *плазом* — *пласьма* (Гр., III, 191) пор. *ще парою* — *парма* (Ж., II, 602), *зажмагом* — *зажма* (Гр., II, 39).

У діалектному мовленні цей процес (чи його залишки?) фіксувався ще на початку XX ст., напр.: «Цей співав панотець на весілю сестри навчителя, а з храму ідучи, нічма співав ще дрібнішою» (М. Ч., I, 202), «Сідлай коня та перебіжи нічма Черемош, як ревізори муть спати» (224), «Не тікай від свого газди нічьма, не ваяйся колешнями, лиш ночуй з газдов на постелі, як

⁹ Чурмаєва Н. В. История наречий в русском языке. — М., 1989. — С. 75.

¹⁰ Існує й інше пояснення появи кінцевого *-а* в прислівнику *дармо* (Німчук В. В. Зазнач. праця. — С. 394).

газдиня (272). На нашу думку, прислівник *нічма* є не відіменниковим утворенням¹¹ від слова *ніч* (так само і прислівники *слідьма*, *брідьма* похідні не від іменників *слід*, *брід*, а від прислівників *слідом*, *бродом*), а варіантним до прислівника *ніччу* (Гр., II, 586).

Заміна морфем відбулася і в дуже давніх тавтологічних сполуках типу *криком кричати*, *бігом бігти*¹², у яких відіменниковий компонент якнайкраще відповідає формам типу *даром*. Очевидно, за аналогією до прислівника *дарма* у таких конструкціях поширюється новий суфікс, напр.: *сидить сиднем* (1864; Ном., 213) — *сидьма* (Ж., II, 863), *ідам тебе їсть* (Ном., 239) — *ивъ мене идьма* (1843, Б.-Н., 164); пор. у Грінченка *ідом*, *ідцем*, *ідьма* (II, 196). Оскільки ці фразеологізми широкоживані у мові, це, безперечно, сприяло поширенню суфікса *-ма* з новим для нього значенням як власне віддієслівного¹³ (тут можливий також вплив *плазмя* тощо). Зміни у семантиці спричинилися до зміни словотвірних можливостей морфемі, адже тепер могли створитися нові слова як у складі тавтологічних сполук (раніше неможливі), так і безпосередньо від дієслівних основ, напр.: *гульма гуляти* (Гр., I, 339); *бігма* «бігом» (Ж., I, 28; «Основа», 1862, II, 92); *вдькома* «здається, можливо» (1857—1859; Гол., 465), *дільма* «ділячи» (Ж., I, 185; ЕСУМ, II, 90); *крийма* «щільно причинивши», «густо покривши» (Ж., I, 379; Гр., II, 305; ЕСУМ, III, 95), *кричма* «кричачи» (Гр., II, 308); *лежма* «лежачи» (Ж., I, 400); *лежма* (СБГ, I, 407; Мельн., 84), *лігма* (ГБат., 276; Гр., II, 367); *ліжма*¹⁴ («Основа», 1861, IV, 4; Писк., 127), *лігма*, *лежма*, *лежма*, *ліжма* «лежачи» (СУМ, IV, 508—509), *лічма* «рахуючи» (Гр., II, 373), *мішма* «упереміш» (Ж., I, 445; Гр., II, 435; СУМ, IV, 762), *садма* «сидячи» (Корзюк, 214), *сувма* «раптово», (Ж., II, 932) та ін.

Зміна форми давньоруського прислівника *влягомо*, що відбулася наприкінці XVII ст., приблизно вказує на час, коли суфікс *-ма* почав активно вживатися в українській мові: *в-лягомо* (1562; Тим., 272), *улягома* (1698 р.)¹⁵, Кгда ночная пора приспѣла ... и гаразд *влягома* стало, тихо, люде по улицях перестали ходити (1705; Тим., 272), Противъ Воз(д)виженія за(с) приляхавъ зъ(ь) жоною и з сусѣдомъ и и(з) Сидоренковимъ хлопце(мъ) двома вози *улягома* (1719; ДНМ, 104).

Про масштабний характер процесу активізації суфікса *-ма* яскраво свідчить той факт, що в поле його діяльності також потрапили 1) прислівники, які раніше взагалі не мали суфіксів, напр.: *нищ* (к. XVII; I. В., 124), *нищъ* (1729; ДНМ, 24; 1843; Б.-Н., 161), *нищъ*, *нищма* (Гр., II, 564), *нищма* «присл. розм. Те саме, що *нищъ*» (СУМ, V, 416); *сто(р)чъ* (1729; ДНМ, 211), *торчъ* (Б.-Н., 355), *торчма* (Ж., II, 977), *торчма* «присл. розм., рідко. Те саме, що *сторч*» (СУМ, X, 211); *на-поворіт*, *на-поворітьма* (Ж., I, 487), *на-поворотма* («Основа», 1861, III, 4), *напсворітьма* (Гр., II, 510), *поворітьма* (III, 226) тощо; 2) можливо, прислівник *криємо* (пол. *kręjato*) змінив *-о* на *-а* під впливом прислівників на *-ма*, напр.: панове Поляки, нападши несподѣвано *криємо* на товариство полку моего, тиранства своего доказали (1693; ЛВел., III, 132), неприятели его *крыємо* насъавъ коколю межи пшеицию (1794; ПН, 244), *крыема* (Т. Мат., 341), пор. ще *цільма* «зовсім, цілком» (Ж., II, 1055) та утворення від кримськотатарської основи *хуш* «разом, в один ряд» (ЕСУМ, I, 630): *гушма* «жменю, грудю, у тюк» (1857—1859; Гол., 499), *гушма* «в купу» (Ж., I, 166); 3) цілком очевидно, що числівникові форми *пятьма* «п'ять разів» (Ж., II, 793) та *восьма* «вісім разів» (Ж., I, 122) адвербіалізувалися саме під впливом прислівників на *-ма*.

¹¹ Там же.— С. 395, примітка 112.

¹² Про походження цих сполук див.: *Иванов Вяч. Вс.* Использование для этимологических исследований сочетаний однокоренных слов в поэзии на древних индоевропейских языках // *Этимология*, 1967.— М., 1969.— С. 41—42.

¹³ Пор.: «Прислівники, утворені від дієслівних основ за допомогою суфікса *-ма* ..., використовуються для вираження підсилювального значення у розмовному мовленні» (*Земская Е. А.* Современный русский язык. Словообразование.— М., 1973.— С. 299; див. ще: *Виноградов В. В.* Знач. праця.— С. 304).

¹⁴ Форм типу **ліжмо* в українській мові, напевне, і не було. Пор.: «В українській мові такі прислівники під впливом віддієслівникових *сидя*, *лежма* змінили кінцеве *-о* на *-а* (це особливо виразне в *ліжма*)» (*Німчук В. В.* Знач. праця.— С. 394).

¹⁵ Історія української мови. Морфологія.— С. 395.

Новий словотвірний тип на **-ма** «вплинув на оформлення частини прислівників способу — адвербіалізованих форм орудного відмінка іменників чоловічого роду (**-ом**). Так виник суто прислівниковий тип із суфіксом **-ома**»¹⁶, напр.: *смеркомъ* (1719; ДНМ, 105; 1725; Я. М., I, 194), *смеркома* (1737; IV, 134), *кружком* (УПР, 267) — *кружкома* (Піск, 117; «Основа», 1862, 8, 54; Гр., II, 313), *силком*, *силкома* (Ж., II, 864), *тайком* (УПР, 583), *тайкома* (1897; П. К., 411), *оукрадомъ* (1478; ССУМ, II, 474), *украдом* (1627; Бер. Лекс., 154), *крадомъ* (Лексис, 123), *крадькома* (1843; Б.-Н., 195; «Основа», 1861, III, 4) і навіть *крадьма* (1920; Я., 389). Пор. ще *дарома* («Основа», 1861, VI, 2), *даром*, *дарома* (Піск., 63; Ж., I, 172; Гр., I, 359). Найперша фіксація (1737 р.) дозволяє датувати появу цього типу не раніше (або трохи раніше) початку XVIII ст. Зрозуміло, що тип на **-ма** оформився раніше.

У сучасній українській мові суфікс **-ма** сприймається як специфічний віддієслівно-прислівниковий, що можуть засвідчити слова *тицьма*, *никма*: «На його і наткнувся *тицьма* батько грудьми парками, як липкий асфальт» (Т. Осьмачка), «Прицокало, прибилося, притекло, Припало, пригорнулось, причинилося, Заплакало і — *никма* утекло Чорняве полум'я з печальними очима» (М. Вінграновський), пор. *тицятися* «рвучко притулятися до когочого-небудь...» (СУМ, X, 134), *никнути* «нахилятися, нагинатися, припадати до землі» (V, 414).

Таким чином, прислівники з суфіксами **-ма**, **-ми**, **-мо** акумулюють результати дії різних процесів, які відбуваються в українській мові. Спроби «прив'язати» розглядувані суфікси до тієї чи іншої флексії враховують результати морфологічного аналізу прислівника, незважаючи на те, що за зовнішньою схожістю криються різні явища. На нашу думку, такий підхід не сприяє більш-менш точному відтворенню діахронічного функціонування слова (зокрема прислівників на **-ма**, **-ми**, **-мо**) протягом значного періоду часу в історії української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Бер. Лекс. — «Лексикон словен-росский Памви Берннди»/Надруковано з вид. 1627... фотомех. способом; підгот. тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. — Кр, 1961. — 272 с.
- Б.-Н. — *Білецький-Носенко П.* Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчук. — К., 1966. — 422 с.
- В. — *Вишенский И.* Сочинения. — М., 1955. — 370 с.
- ВБС — *Яворский Ю. А.* Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII-го века. — Ужгород; Прага, 1927. — 80 с.
- В. цн. — *Митура О.* Панегірик «Вззерунокъ цноть» // Перетц В. Панегірик «Вззерунокъ цноть... Е. Плетенецкого» року 1618. — Киев, 1909. — 18 с.
- ГБат. — *Верхратский I.* Говір батюків. — Львів, 1912. — 308 с.
- Гол. — Матеріали для словаря Малорусскаго нарѣчя, собраныя въ Галиціи и въ Северо-восточной Венгрии Яковомъ Федоровичемъ Головацкимъ, публичнымъ ординарнымъ профессоромъ русской Словесности въ Царскомъ королевскомъ Львовскомъ Университете // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. — Пряшів, 1982. — Т. 10. — С. 351—612.
- Гр. — *Грінченко Б.* Словарь української мови / Надруковано з вид. 1907—1909 рр. фотомех. способом. — К., 1958. — Т. 1. — 494 с.; 1958. — Т. 2. — 573 с.; 1959. — Т. 3. — 506 с.; 1959. — Т. 4. — 563 с.
- ДНМ — Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобер. України / Підгот. до вид. В. А. Передриєнко. — К., 1976. — 416 с.
- Ж. — *Желеховский С., Недільский С.* Малорусско-німецький словар. — Львів, 1886. — Т. 1. — 590 с.; Т. 2. — 595—1117 с.
- ЕСУМ — Етимологічний словник української мови. — К., 1982. — Т. 1. — 632 с.; 1985. — Т. 2. — 572 с.; 1989. — Т. 3. — 550 с.
- І. В. — *Величковський I.* Творн. — К., 1972. — 192 с.
- КА — *Огієнко I.* Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. — Варшава, 1930. — Ч. 2. — 192 с.
- Корзонюк — *Корзонюк М. М.* Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. — К., 1987. — С. 62—267.

¹⁶ Німчук В. В. Знач. праця. — С. 395.